

МОВНА ОСОБИСТІТЬ УЧНЯ У ПРОСПЕКЦІЇ МОВЛЕННЕВОГО СПІЛКУВАННЯ

У статті розглядаються шляхи формування комунікативних умінь і навичок особистості.

Ключові слова: мовленнєвий розвиток, мовне чуття, інтонаційна виразність, інтонаційні вправи.

Актуальною проблемою соціальної адаптації особистості є вільне володіння найважливішим засобом спілкування – мовою, зокрема, опанування правил мовної комунікації та виражальних можливостей мови. Суттєву роль, як зазначають науковці, відіграє не сама кількість доступних мовцєві мовних одиниць, але й бездоганне володіння ними, тобто розуміння всіх граней кожної мовної одиниці, розмаїття її лексичних і граматичних значень, семантичних і стилістичних відтінків та цілеспрямоване використання цих її виражальних можливостей.

Сучасна лінгвістика дедалі частіше звертається до всебічного і поглибленого аналізу усного мовлення, його особливостей у комунікативному аспекті, зокрема, його експресивності, дієвості. Найважливішою передумовою високої культури усного мовлення є оволодіння системою на всіх її рівнях – звуковому, лексичному, граматичному і стилістичному. Мовознавцями, психологами, ученими-методистами чимало зроблено у вивченні найменш дослідженої ланки – інтонації мовлення (В.О. Артемов, Л.А. Близниченко, О.Ф. Пилипенко, А.Й. Багмут, Т.О. Ладиженська, Я.М. Стельмахович та ін.).

Завдяки науковим дослідженням можна зробити обґрунтовані узагальнення щодо структури мови, її динаміки і багатогранних функцій комунікації; вони дають підстави для створення наукових рекомендацій стосовно суспільної мовної практики в усіх сферах життя.

Вивчаючи питання звукової та інтонаційної виразності усного мовлення, методисти встановлюють нерозривний зв'язок між роботою з розвитку усного мовлення і формуванням навичок виразного читання, які базуються на виробленні в учнів мовного слуху, що знаходить свій вияв у вмінні розрізняти наголошені і ненаголошені склади, інтонувати речення різних структур, підвищувати і понижувати голос, прискорювати й уповільнювати темп мовлення, робити логічний наголос у реченні. Виразне читання – важлива ланка у формуванні виразності усного мовлення школярів; а звукова виразність усного мовлення – необхідна умова виразності читання.

Говоріння як продуктивний вид мовленнєвої діяльності – надзвичайно багатогранне явище. Говоріння передбачає і реалізацію функції засобу спілкування; є одним із видів людської діяльності; результатом діяльності говоріння є висловлювання.

Метою навчання в середній школі згідно чинної програми слід вважати не мову і не мовлення як спосіб формування і формулювання думки, а вироблення комунікативних умінь і навичок.

Говоріння є вираженням своїх думок з метою вирішення завдань спілкування. Це діяльність однієї людини, хоча вона долучена до спілкування та не розуміється поза ним, оскільки спілкування – це завжди взаємодія з іншими людьми. Говоріння сумісне з паралінгвістикою (міміка, жести) і праксемікою (рухи, пози), слугує засобом здійснення усної форми спілкування. Зазначеному видові мовленнєвої діяльності притаманні і специфічні ознаки: (мотивованість, активність, ситуативність, самостійність, темп, паузація, тембр тощо). Усі якості говоріння як діяльності забезпечують умови для створення мовленнєвого продукту (висловлювання певного рівня), якому також властиві такі якості: структурність, логічність, інформативність, виразність, продуктивність [4, 206].

Виразність, інтонаційна правильність висловлювання залежить від рівня сформованості мовленнєвого слуху особистості, який є важливим показником розвитку усного мовлення, а відтак – і культури мовлення в цілому. Проблема розвитку мовленнєвого слуху розглядається науковцями зазвичай в аспекті вироблення здібностей, умінь і навичок слухача сприймати певні елементи інтонації (наголоси – словесні та логічні, паузи різні за тривалістю та характером, мелодіку тону, підвищення і пониження голосу, темп мовлення і тембр голосу). Сформований мовленнєвий слух сприяє і пунктуаційній та орфографічній грамотності учнів.

Зазначимо, що учені-методисти, розглядаючи класифікацію вправ мовного та мовленнєвого характеру, виділяють і вправи, які стосуються специфіки усного мовлення в цілому і його звукового (вимовного) оформлення, а саме вправи з вироблення навичок усного, монологічного та діалогічного мовлення; виразного читання, зокрема й інтонування; орфоєпії. Слушним є зауваження відомого вченого О.В. Текучова стосовно нагальної необхідності формування виразності мовлення, а відтак і загальної мовної культури особистості. Виразність усного мовлення, насамперед, досягатиметься шляхом вироблення таких умінь і навичок: а) оволодіння навичками правильного дотримання інтонації, уміння зорієнтуватися в необхідному темпі мовлення; б) уміння безпомилково визначати логічний наголос у реченнях; в) оволодіння школярами звуковою системою мови в цілому, уміннями правильно артикулювати звуки; г) уміння чітко озвучувати текст, дотримуючись необхідної дикції [5, 347].

Важливим є розрізнення двох параметрів виразності мовлення: логічного та емоційно-образного. Що стосується усного мовлення, то особливо вагомим є саме другий параметр.

Виразність емоційно-образна передбачає формування свого ставлення до певного висловлювання, передання емоцій та почуттів мовця.

Емоційно образна виразність мовлення особистості знаходить свій вияв у дотриманні таких специфічних особливостей, як а) необхідність врахування

загальної тональності мовлення змісту того, що озвучується: іронічної, радісної, скептичної, обурливої, жартівливої тощо; б) дотримання різнобічної манери відтворення мовлення різних жанрів; в) ілюстрування мовцем розбіжностей у манері мовлення різних дійових осіб.

Беззаперечним є вироблення навичок логічної виразності мовлення особистості. В аспекті проблеми дослідження особливу увагу звертає на себе питання правомірного співвіднесення змісту висловлювання з певним його інтонуванням. Це, скажімо, такі види інтонації, як пониження тональності висловлювання в кінці речення, оклична, питальна, порівняльна, попереджувальна та інші види інтонування мовлення.

Учителі-практики неодноразово підкреслюють, що в усному мовленні учнів набагато більше відхилень від норм, ніж у писемному. Проведені нами експериментальні дослідження в ряді шкіл Києва і Київської області дають підставу для висновку, що звуковий аспект усного мовлення школярів характеризують: нелогічність і випадковість пауз, неправильне членування на синтагми (інтонаційно-сміслові частини фрази); невміння визначати і виділяти логічні центри (слова, найважливіші за змістом у синтагмі чи фразі); виявити голосом своє ставлення до певної інформації; регулювати гучність і темп мовлення; інтонаційно об'єднувати певні частини тексту тощо.

Таким чином, інтонаційне оформлення мовлення не відповідає логічному та емоційному змісту виголошеного тексту.

Зазначимо, що робота над звуковою та інтонаційною виразністю усного мовлення учнів здійснюється на всіх етапах навчання мови. Однак теоретичним підґрунтям є розділи фонетики (ознайомлення з технікою мовлення, вироблення правильного дихання та голосу мовця, чіткої дикції, засвоєння орфоепічних норм) і синтаксису (розвиток логіки мовлення). Робота над емоційно-образною виразністю мовлення може проводитися під час аналізу як окремих фраз, так і тексту в цілому у ході вивчення різних розділів української мови.

Ознайомлення з інтонаційною виразністю усного мовлення варто починати із засвоєння принципу словесної дії, дотримання якого виробляє почуття відповідальності за вимовлене слово. Говорячи, людина повинна спрямовувати думки й почуття слухача здійснювати мовленнєвий вчинок: пояснювати, переконувати, стверджувати, дивувати, вражати, просити, тобто спілкуватися з ним. Словесна дія – це дуже важливий прийом активізації, який водночас як підвищує осмисленість і виразність мовлення, так і загострює увагу слухача і тим самим сприяє запам'ятовуванню почутого. «Говорити – означає діяти», – підкреслював відомий театральний педагог К.С. Станіславський. Для того, аби учень яскраво уявляв певні картини, події, предмети, про які мовиться, та виявляв своє ставлення до них, необхідно розвивати спостережливість, пам'ять, емоційну чутливість, слух, тренувати мовленнєвий апарат, створювати такі мовленнєві ситуації, щоб в уяві дітей виникали умови

реального спілкування. Школярі повинні опанувати і роботу з вироблення основних якостей мовлення: змістовність, виразність, впливовість тощо.

Як свідчать наші експериментальні дослідження, надзвичайно ефективним допоміжним засобом у розвитку інтонаційної виразності усного мовлення школярів є висловлювання, записані на диктофон. Вони дають можливість кожному почути себе і критично оцінити так би мовити, «збоку». Це до речі, прекрасний засіб розвитку мовного слуху. Створивши своєрідну фонотеку, можна по-різному використовувати записи на уроках мови і літератури. Зроблені заздалегідь чи у ході уроку, спеціально змонтовані чи повністю записані з радіо- або телепередачі, вони урізноманітнюють навчально-виховний процес на уроках і в позаурочний час, підвищують його ефективність. Використовуються фонові записи зразків вимови звуків, слів, словосполучень, різних за метою висловлювання речень, текстів. Робота з таким матеріалом сприяє поліпшенню дикції, ритмомелодики, виробленню орфоепічних навичок тощо.

Інтонаційна невиразність усних розповідей і відповідей учнів пояснюється тим, що вони не володіють навичками публічного мовлення. Для вдосконалення виразності усного мовлення словесник може використовувати будь-яку нагоду, комплексно розв'язуючи навчально-виховні завдання. Не випадом, таким чином, з поля зору вчителя і вміння школярів доречно поводити себе під час усних висловлювань, використовувати засоби, які посилюють дію вимовленого слова. На уроках української мови необхідно надавати учням можливість систематично виступати з усними повідомленнями, різними за стилями і жанрами, а також допомогти їм оволодіти культурою мовної поведінки, мовним етикетом (уважно, не перебиваючи, слухати співрозмовника, доказово відповісти на запитання, не бути надто категоричним).

Необхідно привчати їх говорити, дивлячись на слухачів, не відволікати увагу аудиторії своїм зовнішнім виглядом, по можливості підкреслювати поглядом, мімікою головно у викладі, своє ставлення до нього. У разі потреби варто доповнити сказане певним жестом. Некрасиві жести, неприємні модуляції голосу, незручна, неестетична поза можуть безнадійно зіпсувати добре продуманий змістовний виступ.

Міміка – це виразні рухи м'язів обличчя. Супроводжуючи мовлення, вони доповнюють і посилюють його смисл. Для мовця, читця це є додатковим засобом впливу на слухачів. Застиглий вираз обличчя відсторонює мовця від змісту його виступу і від аудиторії. І навпаки, в міру рухливе обличчя, вираз очей допомагають виявити ставлення до того, про що йдеться, і викликати відповідну реакцію слухачів. Доречні й виправдані жести – теж засіб виразності. Вони не дублюють мовлення і не конкурують з ним, а впливають із його змісту, зумовлені ним. Уся поведінка людини, яка говорить: усмішка, сміх, жести здивування, нахмурені брови – все це розширює ємкість слова, що звучить, виявляє нові й нові смислові резерви, робить мовлення надзвичайно доступним, наочним, виразним, емоційним.

Роботу над виразністю усного мовлення учнів необхідно починати з початкових класів.

Зазначимо найбільш суттєві прийоми навчання виразного усного мовлення:

а) проведення аналізу певного тексту із врахуванням сукупності тих засобів виразності, які необхідно використовувати під час його відтворення напам'ять або читання вголос;

б) систематична організація колективного прослуховування фонозаписів митців художнього слова із наступним обговоренням;

в) під час проведення синтаксичного розбору приділений особливої уваги інтонуванню простих та складних речень, речень із однорідними членами, звертаннями, вставними словами тощо;

г) використання наочних посібників, що ілюструють окремі елементи виразного мовлення.

Організуючи роботу з вироблення навичок виразності власного мовлення особистості, варто приділяти особливу увагу саме виразному читанню текстів. Словесникові необхідно дотримуватись певних вимог, без врахування яких ефективність цієї роботи зводиться нанівець. Перераховуємо деякі з них:

1. Безрезультатно навчити виразності мовлення, якщо читач не уявляє яскраво тих картин, які описує митець. Навички виразного читання слід формувати саме із вироблення уміння уявляти картину.
2. Необхідно вчити школярів правильно користуватися своїми голосовими можливостями.
3. Приділяти велику увагу техніці читання.

Сприймання й усвідомлення учнями навчальної інформації залежить від досконалості мовлення як учителя, так і учнів. Недостатнє засвоєння навчального матеріалу значною мірою є наслідком невідповідності рівнів володіння мовленням учителів і учнів. Отже, висока культура усного мовлення – одна з передумов ефективності навчально-виховного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисюк І. В. Роль тексту на шляху формування комунікативної компетенції учнів / І. В. Борисюк // Мовознавство. – 1988. – № 1. – С. 54–60.
2. Гойхман О. Я. Основы речевой коммуникации / О. Я. Гойхан. – М. : Просвещение, 1997. – 370 с.
3. Гудзик І. П. Навчаємо слухати-розуміти українську мову / І. П. Гудзик // Рідні джерела. – 1998. – № 1–2. – С. 14–17.
4. Пентилюк М. І. Наукові засади комунікативної спрямованості у навчанні мови / М. І. Пентилюк // Українська мова і література в школі. – 1999. – № 3 – С. 8–10.
5. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика / М. І. Пентилюк – К. : Освіта. – 1994. – 287 с.
6. Практикум з методики навчання української мови / за редакцією М. І. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2003. – 302 с.
7. Текучов О. В. Методика мови в середній школі / О. В. Текучов. – М. : Просвещение. – 1980. – 414 с.

8. Учiться висловлюватися / П. І. Білоусенко. Ю. О. Арешенков, Г. М. Віняр та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 298 с.

В статье рассматриваются пути формирования коммуникативных умений и навыков личности.

Ключевые слова: речевое развитие, чувство языка, интонационная выразительность, интонационные упражнения.

In the floor the verbal broadcasting is analyzed in a communicative aspect.

Keywords: vocal development, linguistic sense, intonation expressiveness, intonation exercises.

УДК 8.11.161.2:371.321

Симоненкова Т.П.

ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЕВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ РОЗДІЛІВ НАУКИ ПРО МОВУ

У статті порушується питання лінгводидактичних та психологічних принципів формування мовленнєвої компетентності особистості.

Ключові слова: мовленнєві уміння і навички, ознаки правильного мовлення, нормативні мовні засоби, комунікативна спрямованість навчання мови.

Мовленнєва компетентність є показником загальної культури особистості. Як слушно зазначає Л. Мацько, «культура мовлення залежить від кожного мовця, від того, яку він створює навколо себе вербальну комунікативну ситуацію, мовну ауру, що формує мовний смак чи несмак» [7, 3].

Основне завдання шкільного курсу української мови полягає у формуванні культури мовлення учнів, тобто в забезпеченні вміння змістовно грамотно (на всіх виучуваних рівнях – фонетичному, лексичному, словотворчому, граматичному, правописному та стилістичному) обмінюватися думками. Обов'язок учителя-словесника навчити дітей вільно володіти мовою, що функціонує у двох формах – усній і письмовій. Піднесення культури усного і писемного мовлення є однією з найактуальніших проблем, що постає перед школою.

Протягом десятиліть культурі мовлення у суспільстві не приділялося достатньої уваги. Мовознавці і лінгводидакти оминали розмежування основних базових понять «мова» і «мовлення», «культура мови» і «культура мовлення». Різні поради і настанови щодо культури мовлення здебільшого зводилися до декларацій про важливість дотримання належної мовленнєвої культури.

Підвищенню рівня мовної і мовленнєвої культури присвятили праці такі відомі вчені як І.К. Білодід, Н.Д. Бабич, Д.І. Ганич, М.А. Жовтобрюх, І.І.Ковалик, А.П. Коваль, М.І. Пентилюк, М.М. Пилинський, В.М. Русанівський,